

Theodor Mommsens romerske kejserhistorie

AF

JENS ERIK SKYDSGAARD

Det er velkendt, at det Svenske Akademis nobelpriskomité ynder at chokere sin omverden. Sådan også i 1902, da den tildelte den 85-årige tyske professor Theodor Mommsen årets litteraturpris – frem for en Tolstoi, Zola, Anatole France, Ibsen, Strindberg – eller hvem der i øvrigt var nævnt som mulige kandidater. Begrundelsen for denne tildeling var nok først og fremmest Mommsens *Römische Geschichte*, hvoraf bind I-III var udkommet 1854-56 og bd. V om de romerske provinser i 1885. De første tre bind omfatter historien fra urtiden til slaget ved Thapsos i 46 f.Kr. Disse bind opnåede 9 oplag inden Mommsens død 1903, jeg selv har 12. oplag fra 1920, og værket er senere udkommet flere gange. Bd. IV om den romerske kejsertid udkom aldrig.

I 1980 fandt den tyske antikhistoriker Alexander Demandt i kataloget hos en antikvarboghandler i Nürnberg titlen Theodor Mommsen, *Römische Kaisergeschichte*. Han refererer selv, at han til boghandleren sagde: »Undskyld frue, denne bog er aldrig skrevet og aldrig udgivet. Videnskaben ville være lykkelig, dersom denne bog eksisterede.« »Min katalog er i orden. Bøgerne i katalogen befinder sig i magasin i min kælder.« »Hent mig den da venligst.« Op kom bogen og viste sig at være et bind med håndskrevne forelæsningsnoter og enkelte akvareller. Suppleret med andre håndskrevne noter i bogladen viste det sig at være et praktisk taget fuldt manuskript, der dækkede kejserhistorien fra Thapsos til Roms fald under Alarik i 410 e.Kr. Manuskriptet er nu udgivet i bogform med supplerende noter af Demandt og hans frue Barbara i 1992, og en engelsk oversættelse med indledning og noter er udgivet i 1996.¹

¹ Theodor Mommsen, *Römische Kaisergeschichte Nach den Vorlesungen – Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882-86*, Herausgegeben von Barbara und Alexander Demandt, München 1992. Engelsk Oversættelse med indledning af Alexander Demandt og Thomas Wiedemann, London 1996. Se også Alexander Demandt, *Theodor Mommsen, I Cesari e La Decadenza di Roma*, Rom 1995.

Forelæsningsnoterne er de hidtil fyldigste, vi har til Mommsens kejsers-historie. Herudover har vi kun spredte noter samt et kort fragment i Mommsens egen hånd. Noterne hidrører fra Sebastian og Paul Hensel, fader og søn. Sebastian Hensel var hotelejer, sønnen studerende, og de fulgte Mommsens forelæsninger 1882-83 og senere i 1886, mandag til fredag kl. 8-9, hvorefter hotelejereren kunne gå til sit arbejde. Han havde truffet Mommsen til et selskab og personligt fået tilladelse til at påhøre forelæsningerne. I sine erindringer giver Hensel et levende billede af Mommsen som forelæser, og den ikke helt unge hotelmand fik dermed en oplevelse for livet og renskrev formentlig sine noter omhyggeligt.

Jeg skal ikke her forfølge manuskriptets vej fra Hensel-familiens bo til antikvarboghandleren, selv om det drejer sig om et ganske spændende stykke detektivhistorie. Det bør dog nævnes, at man allerede i 1947 kunne have fundet manuskriptet, der omtales i en fodnote af Paul Hensels enke – men det er gået upåagtet hen. Derimod kan det være rimeligt at dvæle lidt ved den navnkundige Theodor Mommsen og hans værk.²

Theodor Mommsen fødtes i Sydslesvig i 1817 og voksede op i beskedne præstekår i Oldesloe i Holsten. Han modtog hjemmeundervisning sammen med sine to brødre og aflagde studentereksamen i Altona i 1838, hvorefter han studerede jura i Kiel og tog eksamen derfra. Da Romerret naturligvis var et hovedfag, var det naturligt, at han som dissertationsemne valgte et emne herfra, og en akademisk karriere åbnede sig for ham, efter at han havde været lærer på en privat pigeskole. Han fik i 1844 den danske konges rejsestipendium til Italien for at studere indskrifter. Holsten var jo endnu en del af Helstaten. Fra Italiensrejsen har vi en fornøjelig skildring af Goldschmidt, der i 1847 var sammen med Mommsen på Sicilien, hvor Mommsen øjensynlig gik rejseselskabet dygtig træt. Hans energi var utrættelig, og hans overlegenhed over for de dovre danskere bemærkedes. Sluttelig hedder det: Han har et stort Talent for Karikaturtegning og har overalt opfanget Folkemelodier, som han synger smukt. Med sit lille blonde Overskæg og de blaa Øjne gjør han vist megen Lykke hos Damerne. Nu ligger han derhenne på Gulvet og sover nok saa trygt – 1. Maj 1847.³

Hjemkommet til Tyskland i 1847 kaster Mommsen sig ud i politik som ivrig holstener og journalist, samtidig med at han får et ekstraordinært professorat i Romerret i Leipzig. Denne stilling fratages ham imidlertid

² For Mommsenslitteraturen henvises til noterne i de i note 1 nævnte værker samt, for en kortere introduktion, til Karl Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff*, side 84-118, Darmstadt 1972.

³ Goldschmidt, *Fortællinger og Virkelighedsbilleder*, København 1877, side 42.

på grund af hans politiske engagement som liberal, og fra 1852 sidder han som professor i Zürich, fra 1854 i Breslau, og endelig fra 1861 er han professor i Römische Geschichte ved det filosofiske fakultet i Berlin og videnskabelig sekretær ved det preussische Akademie der Wissenschaften i Berlin, en stilling han beklæder til sin død, i alt 45 år. Man havde jo ingen aldersgrænse på den tid.

De tre bind af den romerske historie blev forberedt i Leipzig og stort set afsluttet i Zürich. De omfatter mere end 2100 tryksider og synes skrevet ud i et stræk. Mommsen skrev på grundlag af kilderne, som han i vid udstrækning må have haft i hovedet. Hans tese var, at byen Rom samlede Italien til en nation og derved opfyldte en historisk mission, oprettelsen af en nationalstat med naturlige grænser, der ved sin styrke og sit sammenhold kunne erobre en verden. Det er indlysende og ofte sagt, at han heri så en spejling af sin egen samtids tyske historie, skabelsen af en samlet tysk nation. Det var det, hans ungdoms politiske ambitioner tilsagde ham at arbejde for, og det var det, han genfandt i den romerske historie. Hans mål var ikke det tacitæiske at skrive historien »sine studio et ira«, uden sym- og antipati, men derimod »cum studio et ira«, ikke en objektiv historiefortælling, men en engageret skildring af begivenheder og mennesker. Hans had til og foragt for en Cicero over for hans næsegruse beundring for Caesar som den stærke mand er velkendt og har sat sig dybe spor hos en Brandes og en Grønbech, men dette er ikke mit emne. Det afgørende er, hvorfor Mommsen aldrig skrev sin kejsers historie. Vi kan se, at han havde den i tankerne, bl.a. af at han kaldte sin provinshistorie bd. V, formentlig forventende, at bd. 4 skulle komme. Han siger det direkte i forordet til dette bind, men understreger, at det er vanskeligt at tage tråden op igen og fortsætte det arbejde, han slap 30 år tidligere, at skrive en fremstilling for den dannede almenhed. Disse 30 år havde han unægtelig også brugt med en næsten overmenneskelig flid, og han havde oplevet enhver videnskabsmands største gru, at hans hele bibliotek med papirer og bøger brændte i 1880. Her gik meget til – bl.a. håndskrifter, som han havde lånt hjem fra Vatikanbiblioteket, og måske også dele af den aldrig skrevne kejsers historie. Et fragment, forkullet og brændt i siderne – befinder sig nu i Berlinerakademiets arkiv.⁴

Samtiden og eftertiden ophørte aldrig med at undre sig over, hvor bd. 4 blev af. Branden i 1880 satte mange mennesker i bevægelse ved tanken om, hvilke skatte der var gået til. Citater herom er talrige. I vor egen lærde litteratur har vi en notits, som kan fremdrages. Da professor J.L.

⁴ Berliner Akademie-fragmentet er udgivet i de i note 1 nævnte værker.

Ussing i 1886 deltog i universitetsjubilæet i Heidelberg, spadserede han i parken med Mommsen – som han tidligere havde haft et dansk-tysk sammenstød med – og spurgte, »om vi snart kunne vente det manglende bd. 4.« »Nein«, svarede han, »der kommt nicht. Das kan Jedermann thun; das können Sie thun.« Ussing, der var en venlig mand, føjer til »Det skulle være en Kompliment.«⁵ Heri tog han, tror jeg, gruelig fejl, for Mommsen hadede danskere af et godt hjerte. I 1897 traf den senere direktør på Glyptoteket Mommsen i München. Den 80-årige var fuld af galde, men Frederik Poulsen sagde ham imod – derpå gik man ud at drikke vin, og den 21-årige dansker blev inviteret med. Mommsen blev mere og mere beruset og »fabelagtig i sin Ondskab. Pludselig vendte Mommsen sig imod mig og opremsede først et af Wessels uartigste Digte, dernæst alle Kystbyer paa Sjælland lige fra Helsingør til Vordingborg, Præstø og Køge. »Hvor kan De dog huske godt, Deres Excellence, De må alligevel have haft gode Skoler i det danske Holsten.« »Naturligvis kan jeg huske det, snerrede Hofraaden. I disse Landsbyer boede jo vore Herskere – in diesen Dörfern wohnten ja unsere Beherrscher.«⁶ Anekdoterne om Mommsens ondskabsfuldhed og taktløsheder er i øvrigt legio.⁷

Spørgsmålet om den udeblevne kejserhistorie har imidlertid optaget forskningen i høj grad – der er skrevet bøger og artikler herom i hobetal, og brevveksling med svigersønnen, den store klassiske filolog Willamowitz Möllendorff, viser, at det af og til pinte den gamle Mommsen, at han ikke kunne fuldføre værket. Han sagde, at han manglede ungdommens frækhed til at gøre fejl. »Non ho piu come da giovane il corragio ... dell' errare«, skrev han i forbindelse med en italiensk udgave af bind I-III.

Det må nu bemærkes, at Mommsen i sine forelæsninger mandag til fredag kl. 8-9 næsten udelukkende læste over kejsertidens historie fra 1863 til 1886, dels bredere historie og dels navnlig den senantikke forfatningshistorie.⁸ Derimod synes han sjældnere at være vendt tilbage til den ældre romerske historie, som han havde behandlet i værkets tre første bind. De nu publicerede forelæsningsnotater giver således efter alt at dømme Mommsens syn på kejserriget, som han havde formuleret det gennem et langt livs intense studier.

Vintersemesteret 1882/83 giver nu historien fra Augustus til Vespasian, dvs. det julisk/claudiske hus' historie kejser for kejser, med stor vægt

⁵ J.L. Ussing, *Af mit Levned*, udgivet af hans sønner, Kbh. 1906 side 55.

⁶ Fr. Poulsen, *Liv og Rejser omkring Århundredskiftet*, Kbh. 1946, side 86.

⁷ Se indledningerne til *Kaisergeschichte* anført note 1.

⁸ For Mommsens undervisningsplan se Alexander Demandt i indledningen til *Kaisergeschichte*, anført note 1.

på dynastiets grundlægger Octavian/Augustus. Herpå følger sommersemesteret 1883 med gennemgang af historien fra Vespasian til Diokletian. Nu er forelæsningerne mere tematisk opbygget. Kejserkronologien er opgivet, og i stedet får vi en gennemgang af Romerrigets folkeslag og sprog, finansvæsenet, militærvæsenet, forvaltningen og endelig »Das Kriegstheater«, der fylder den største del af semesteret, efterfulgt af kortere kapitler om indre politik, dvs. kejserhoffet og kejser og senat. Kriegstheater er opbygget efter krigsskuepladserne, dvs. først og fremmest grænseprovinserne. Tredje forelæsningsrække hidrører fra 1885 og 1886 og omfatter perioden fra Diokletian til Alariks erobring af Rom i 410. Her centrerer opmærksomheden atter om kejserne Diokletian, Constantin og hans sønner, Julian og Jovian, Valentian og Theodosius d. Store.

Mommsen kan stort set ikke lide kejsertiden. Hans vurderinger af kejserne er ofte skrap – Augustus får ikke mange gode ord med på vejen, Vespasian, der dog atter samler riget, karakteriseres sammen med Augustus på følgende måde: »Das römische Regiment ist am besten gefahren, wenn Männer zweiten Ranges an der Spitze standen. So war es mit Augustus so mit Vespasian.«⁹ Heller ikke en Trajan, der udvidede Romerriget til dets største udstrækning, får ros. Hans erobringer i Østen karakteriseres således, »Lebensfähigkeit muss man diesen durchaus absprechen. Es war sehr viel Scheinglorie dabei, und die ganze Sache ist nicht ernst zu nehmen.«¹⁰

Marcus Aurelius, filosofen på kejsertronen, finder heller ikke nåde, men jeg skal afstå fra at trætte med fremdragelser af karakteristikker. Godt skudsmål får især Septimius Severus, grundlæggeren af det afrikanske dynasti, og Diokletian, der atter samler riget efter en række soldaterkejsere. Baggrunden er nok den, at Mommsen betragter det romerske kejserriges historie som en lang døds kamp, hvor riget med større eller mindre fart styrer mod det endelige resultat, rigets opløsning og undergang, afslutningen af den klassiske oldtid. Litteraturen foragter han – i den grad, at han beklager, at Vergil ikke fik lejlighed til at opbrænde sit ufuldstændige værk Aeneiden.¹¹ »Man muss aus dem Wust teils höfischer teils Kloakenschriftsteller mit unendliche Mühe das historische Material loslösen ... Es ist eine unerfreuliche, ernste Zeit.«¹²

⁹ Mommsen, *Kaisergeschichte* side 231. Her og i det følgende henvises til pagineringen i Demandts udgave, ikke, som denne, til håndskriftets paginering.

¹⁰ Ibid. side 390.

¹¹ Ibid. side 142: Seine Selbstkritik, das Gedicht zu verbrennen, war vollständig berechtigt.

¹² Ibid. side 67.

For Mommsen var historieskrivningens emne først og fremmest be-
givenhedshistorie med kraftige personer, der handlede, dvs. politisk
historie. Han kunne sikkert have underskrevet Dio Cassius' vurdering af
kilderne, når denne siger, at i republikkens tid skete alt åbenlyst, mens
det skete i det skjulte i kejsertiden. Vi har ingen viden om, hvad der
sagdes i kejserens råd, og vi har få indsigter i, hvad datidens mennesker
på ledende poster tænkte – vi har ingen Ciceroner eller Caesarer. Dette
er imidlertid enhver kejsertidshistorikers lod.

For store ændringer på andre områder havde Mommsen liden interes-
se. Mest forunderlig er hans næsten påfaldende mangel på interesse for
kristendommen som massebevægelse. Kun få sider spredt i værket om-
taler dette fænomen. Han stod selv fra sin ungdom af fremmed over for
kristendommen, formentlig negativt præget af sin opvækst i præstegår-
den i Oldesloe. Så meget mere kan det undre, at han – blandt sine
forgængere – især beundrede Gibbon og hans store værk »The Decline
and Fall of The Roman Empire« fra 1776-88. »Gibbon ist noch das
bedeutendste Werk, da je über die römische Geschichte geschrieben
wurde.«¹³ For Gibbon var kristendommen en meget vigtig faktor i Ro-
merrigets historie, så meget, at en af mine studerende for nylig har
karakteriseret ham som protomentaltetshistoriker, forstået således, at
den nye religion i alle henseender ændrede folks opfattelse af sig selv og
omverdenen.¹⁴ En sådan tanke end ikke antydes af Mommsen. Han har
egentlig ikke noget svar på, hvorfor Romerriget gik under – ud over at
det gik under i kedsommelighed og på grund af de ledendes generelle
uduelighed og middelmådighed. Heroverfor hævder Gibbon, at »The
decline of Rome was the natural and inevitable effect of immoderate
greatness.« Man må snarere undre sig over, at det varede så længe!

Der er naturligvis en verden til forskel mellem en Gibbon og en
Mommsen – måske først og fremmest den, at Mommsen i enestående
grad var professionel forsker. Skal vi gøre ham ret i denne skitse over
hans aldrig skrevne kejserhistorie, må vi erindre om, at han som pro-
fessor i Berlin kastede sig over det, vi ville kalde grundforskning. Vi kan i
dag næppe pege på noget område, hvor han ikke har øvet en banebry-
dende indsats.¹⁵

Tidligt kastede han sig over epigrafikken og samlede og publicerede
indskrifter. Som redaktør af det monumentale Corpus Inscriptionum
Latinarum stod han selv for adskillige bind med tusinder af indskrifter

¹³ Ibid. side 430.

¹⁴ Th. Dalgaard Nielsen, Edward Gibbon og Kristendommen, upubl. speciale, 1996, nu
under udgivelse i Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning.

¹⁵ Se den korte litteraturfortegnelse hos Karl Christ, anf. note 2, side 363 f.

med latinsk kommentar. Han skrev om de italiske sprog i Syditalien, om romersk kronologi og romersk møntvæsen. Han udgav tekster, først og fremmest Corpus Juris, men også senantikke forfattere som Jordanes og Cassiodor. Jeg skal ikke trætte med hans bibliografi, men blot hertil føje hans talrige artikler, der til dels efter hans død udgaves i Gesammelte Schriften. Her tager han enkeltemner op med en skarpsindighed og akribi, der gør, at der kun vokser ganske få strå, hvor han har græsset. Ofte kan anledningen være en enkelt længere indskrift, der behandles ud i alle dens forgreninger. Kronen på værket er nok hans Römisches Staatsrecht i 6 bind, et værk, der stadig er standard, hvor man må begynde, hvis man vil have overblik over et problem. Vi ser heri en anden Mommsen end i Römische Geschichte, nemlig den store systematiker. Det er vel ungdommens juridiske uddannelse, der er grundlaget for behandlingen. Man har ofte sagt, at Mommsen som jurist systematiserede mere, end kilderne kunne holde til, og over for Mommsens Staatsrecht står den gamle Madvigs Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning, der udkom samtidig med Mommsen og stadig er et nyttigt supplement, idet Madvig, trofast over for kilderne, sjældent hæver sig over – eller i alle fald ud over dem.

Med Alexander Demandts udgave af de Henselske forelæsninger har vi ikke fået Mommsens Kaisergeschichte. Mommsen ønskede selv alle sine papirer destrueret efter sin død, men dette kunne jo ikke omfatte andres noter efter hans forelæsninger. Disse giver kun en svag afglans af de sikkert meget bidske og levende engagerede forelæsninger, Mommsen faktisk holdt – alle, der har hørt ham, har berettet hvor elektrificerende han var på et kateder. Når Mommsen ikke udgav kejserhistorien, var det nok, fordi den inderst inde kedede ham – han forelæste over den, men at give dette emne fra sig i bogform kunne han ikke bekvemme sig til. Nogle har hævdet, at han i så fald ikke kunne forelæse herover mere – dette er vist en noget smålig vurdering, selvom den ikke kan være en universitetsprofessor helt fremmed. Andre har kædet Mommsens foragt for kejsertidens persongalleri sammen med den bestandige ulyst, hvormed han betragtede den politiske udvikling i sit eget Tyskland, der nu var samlet. I diskussionen om prætorianerpræfekt ctr. kejser hedder det, at en stærk prætorianerpræfekt ingenlunde var et minus for en kejser, lige så lidt som Bismarck kunne siges at formindske den tyske krone.¹⁶ Bismarck kunne Mommsen acceptere, men ikke det politiske kævl.

For Mommsen var historien en vigtig sag. Den er intet legetøj, siger han, men en alvorlig sag, og enhver tids historie er for den umiddelbare

¹⁶ Kaisergeschichte side 458.

samtid af største vigtighed. Men al historie skal betragtes i dens forhold til nutiden, alle Geschichte aber soll in ihren Beziehungen zur Gegenwart betrachtet werden.¹⁷ Dette er en af de sidste sætninger i anden forelæsningsrække og er i virkeligheden et uhyre moderne dictum. Vi fortolker historien ud fra egne erfaringer, således som den aldrende og noget mistrøstige Mommsen gjorde det. Han havde ikke længere »il corragio dell'errare« som 30 år tidligere, og han så ikke så lyst på sin samtid, som han gjorde som ung professor i 1850erne med en karriere foran sig og et samlet Tyskland som et ideal. Han havde vel heller ikke det mentale overskud til at se Romerrigets undergang ud fra sin egen tid – og dens opløsning – men hvem har vel det?

¹⁷ Ibid. side 426.